

Beethovens fortepianon och hur de låter idag

Beethoven ägde troligen under sin tid i Wien totalt 14 olika fortepianon (Åke Holmquist, *Beethoven. Biografen*, 2011). Minst fyra av de instrument han ägde före och efter år 1800 finns kvar och har pensionerats på museer och andra lokaler runt om i Europa.

Dessutom finns det omsorgsfullt gjorda kopior av ytterligare några instrument. Jag har medvetet valt att i presentationen nedan inte ta med pianot som Beethoven fick som lån av **Conrad Graf** (1782-1851). Denne var en fabrikant som introducerade produktion av pianon på "löpande band". Totalt tillverkade han ca 3 000 instrument. Det finns olika uppgifter om när pianot levererades till Beethoven, men det verkar ha nått mästaren först sent i livet, troligen i början av år 1826 (Deborah Wythe, *The pianos of Conrad Graf, Early Music* Vol. 12:4, 1984, sid. 447-460). Instrumentet verkar inte haft någon större inverkan på Beethovens pianomusik - hans hälsa var vid denna tid rätt dålig.

Efter Beethovens död 1827 tog Graf tillbaka sitt instrument. Och som **Wythe** säger: "*after many years of obscurity*" hamnade det i "Beethoven-Haus" i Bonn.

Walters fortepiano

Det äldsta bevarade fortepianot är ett instrument tillverkat av **Gabriel Anton Walter** (1752- 1826) i Wien och på vilket Beethoven spelade under 1790-talet. Walter var en av de mest innovativa pianofabrikanterna i Wien från 1780 fram till de första decennierna av 1800-talet. År 1790 erhöll han titeln "Kejserlig-Kunglig Kammarorgelbyggare och Instrumentmakare" ("Kaiserlich-Königlich Kammerorgelbauer und Instrumentenmacher").

Walters fortepiano uppskattades av både Mozart och den unge Beethoven. Mozart lär ha krävt att hans Walter skulle levereras till de olika lokaler där han hade konserter. Mozarts Walter, dock omfattande reoverat av tillverkaren år 1800, finns bevarad i det museum som inrättats i det s.k. Tanzmeisterhaus i Salzburg där Mozart bodde från 1773 till sin död. Med tanke på dess omfattande reoveringar, och möjliga modifieringar, bör man vara försiktig med påståendet att instrumentets ljud är detsamma som då Mozart spelade på det.

Walters instrument utvecklades i takt med kraven från tidens ledande pianister. En av Walters första innovationer var vad man i facklitteratur kallar "back check". Ett problem med äldre fortepiano var att de dämpare, som normalt faller tillbaka på en slagen sträng/ton efter trycket på en tangent, studsade upp och ner en tid efteråt. Detta blev rätt irriterande vid snabba passager. Walter fann emellertid ett sätt att förhindra detta hoppande och var för en tid ensam med sin "back check"-metod. Men det tog inte lång tid innan alla konkurrerande instrumenttillverkare hade anammat idén. Upphovsrättigheter var inte precis skarpt formaliserade i Österrike vid denna tid.

Det exemplar som Beethoven ägde finns nu på Burgenländisches Landesmuseum i Eisenstadt. Men detta museum har inte någon bra bild på instrumentet på sin hemsida. Jag visar därför nedan en välgjord kopia av en Walter från 1800, tillverkad av **Robert A Brown** (f. 1954) i dennes verkstad i Oberndorf bei Salzburg, Österrike (Bild 1).

Bild 1. Kopia av ett Walter fortepiano från ca 1800, gjord av Robert A Brown, Oberndorf bei Salzburg, Österrike.

Ett betydande antal av Walters andra pianoforti har överlevt - han lär totalt ha tillverkat flera tusen - och finns att beskåda på museer, i privatbostäder och andra lokaler både i och utanför Europa. Listor över dessa finns både på Wikipedia och i en artikel av **Michael Latham** i tidskriften *Early Music*, augusti 1997, sid. 383-400. I artikeln finns även en kort karakteristik av de olika instrumenten och konstruktionsritningar över deras uppbyggnad.

Den stora uppskattning som Beethoven hade för Walters pianon framgår av ett brev han skrev 1802 till sin gode vän, amatörmusikern, Beethovenbeundraren och så småningom hovrådet greve **Zmeskall von Domanovecz**. (Åke Holmquist ger en underbar karakteristik av de båndas relation i sin bok *Beethoven. Biografen* från 2011. Se sid. 283-285). I brevet till Zmeskall skrev

Beethoven att han ville ha dennes hjälp att övertyga Anton Walter att leverera ett speciellt instrument åt honom: " ...låt honom förstå att jag gärna betalar honom 30 dukater, även om många andra inte skulle betala någonting alls..." (fritt översatt av förf. efter tyska originalet i A.C. Kalischer (ed.) *Beethovens Sämtliche Briefe. Kritische Ausgabe mit Erläuterungen*, Berlin and Leipzig 1906-1907, sid. 105). Det verkar emellertid som att Walter ansåg att Beethoven hade för stora krav och ingen affär blev av.

Erards och Broadwoods fortepianon

Ett annat bevarat fortepiano erhöll Beethoven som gåva av den franska pianofabrikören **Sébastien Erard** år 1803 och ytterligare ett fick han från **Thomas Broadwood** i London år 1817/1818. Här representerar det första av de två årtalen året när instrumentet avsändes som ett kolli på ett lastfartyg och det andra när det till slut - i rätt dåligt skick - anlände till Wien. Båda instrumenten återfinns idag i museer, Erardinstrumentet hamnade, via några olika ägare, hos Oberösterreichisches Landesmuseum i Linz (Bild 2). Beethovens Broadwood hamnade till slut i Nationalmuseet i Budapest (Bild 3).

Bild 2. Beethovens Erardfortepiano som efter mästarens död 1827 - via andra ägare och troliga reoveringar - hamnade i Oberösterreichisches Landesmuseum i Linz. Notera de fyra pedalerna.

Bild 3. Beethovens Broadwoodfortepiano som via en ca 5 månaders sjötransport från England anlände till Wien 1818, dock i skadat skick.

Det bör nog framhållas att båda dessa bevarade instrument troligen **inte** är i det tillstånd de hade när Beethoven ägde dem. Redan efter något års användning var Erardinstrumentet i dåligt skick och Broadwoodinstrumentet hade som nämnts skadats efter den långa sjöfrakten. Båda renoverades och eventuellt även modifierades vid flera tillfällen, inte minst Erardinstrumentet, både under och efter Beethovens levnad. **Tilman Skowroneck**, (*Early Music*, 30:4, 2002) ger en mycket detaljerad berättelse om detta fortepianos öden och dess inverkan på Beethovens pianospel. Enligt Skowroneck, som citerar en rad samtida källor, var Beethoven initialt positiv till sin Erard men denna attityd förändrades gradvis. Beethoven lyckades t.ex. förstöra drygt tre fjärdedelar av instrumentets alla strängar. Renoveringar och modifieringar var nödvändiga och utfördes troligen med hjälp av någon av de främsta pianobyggarna i Wien: - **Andreas Streicher** (1761–1833), **Mattheus Andreas Stein** (1776–1842) eller Gabriel Anton Walter. Detaljer rörande vad de olika modifieringarna innebar är höljda i visst dunkel.

De två senare instrumenten hade en annorlunda mekanik än de tidiga wienska för överföringen från trycket på en tangent till motsvarande hammars slag på

strängarna. Detta medgav bl.a. förbättrade möjligheter till s.k. "legato". Ordet kommer från italienskans "sammanbundet", d.v.s. att ett antal toner ska bindas samman utan märkbar paus. Dessutom hade dessa fortepianon tre strängar för de flesta toner vilket resulterade i ett kraftigare ljud.

De hade också en del andra egenskaper som skilde dem från de wienska. Notera på bilderna att Erardinstrumentet har fyra pedaler medan det från Broadwood bara har två. Jag kontaktade kuratorer på det österrikiska museet i Linz och de bekräftade att en pedal i Beethovens Erard medgav att hammaren för en given ton (oftast en grupp av tre strängar med undantag för toner i basen) kunde ändra läge i sidled så att den flyttades en eller två strängar åt sidan. I engelsk litteratur kallas denna finess ofta för "action shift". Vi vet att Beethoven utnyttjade denna möjlighet i andra satsen av sin fjärde pianokonsert där anvisningarna går från "una corda" (en sträng) till "due cordi e poi tre cordi" (två och sedan tre strängar).

Det påstås också i viss musikkritik att Erard och Broadwoodinstrumenten saknade en finess som sedan många år fanns på de wienska - en s.k. "moderator". Den innebar att en tunn filt drogs fram mellan hammarna och strängarna. Detta resulterade i ett dämpat ljusst ljud som närmast liknade det från en harpa. Denna funktion verkar ha saknats på alla Broadwoodinstrument men en av de fyra pedalerna hos Erardinstrumentet i Linz ger faktiskt möjlighet till en moderatoreffekt. Enligt Tilman Skowronek fanns denna finess troligen redan i det exemplar Beethoven erhöll och är inte ett resultat av de många modifieringar som Beethovens Erard utsattes för efter 1803.

Redan tidiga wienska fortepianon hade möjlighet att lyfta upp alla s.k. dämpare som normalt automatiskt lades på strängarna efter det att en hammare träffat dessa. Dämparna bromsade vibrationerna efter en hammers slag och gjordes för att, så att säga, avsluta tonen - ingen efterklang alltså. Utan dämpare ljöd nu tonen längre. Lyftet av dämparna aktiverades i tidiga fortepianon antingen av en utdragbar knapp ovanför klaviaturen eller av spakar under denna. De senare manövrerades med hjälp av pianistens knän. Inte överraskande var detta något obekvämt och snart flyttade pianotillverkare dämpfunktionen till en fotmanövrerad pedal. Den lever kvar i moderna pianon och flyglar och kallas ofta något oegentligt för "fortepedalen". Den gör inte ljudet kraftigare utan förlänger bara tiden under vilken en ton ljuder. Denna pedal är oftast placerad längst till höger hos moderna pianon och flyglar (om

man sitter framför klaviaturen). I engelsk litteratur kallas den "sustain"-pedalen från ordet för "upprätthåll".

Så hur låter det när man i dag spelar på dessa fortepianon?

Walter

Kuratorerna ansvariga för Beethovens fortepianon i olika museer har varit restriktiva när det gäller instrumentens användning vid inspelningar. Och inte alla har varit i gott skick. Därför finns det få exempel på hur de en gång lät när de spelades på. Däremot finns det relativt många exempel på hur omsorgsfullt gjorda kopior låter eller hur det låter när man spelar på andra fortepianon av samma fabrikant och årgångar. En sammanställning av bilder av Walterfortepianon från några olika tillverkningsår med motsvarande MP3-ljudfiler, har gjorts av Gerard Tuinman, Utrecht. Tuinman har en mångårig erfarenhet av att karakterisera, renovera och kopiera äldre fortepianon. Klicka här för att komma till sidan.

På YouTube finns vidare en video där entusiasten **Matthew Bengtsson** både berättar kort om fortepianos historia och sedan spelar på en kopia av en Walter från 1785 tillverkad av **Gerard Tuinman**. Matt är Assistant Professor i pianolitteratur vid University of Michigan, Ann Arbor, USA. Klicka här för att komma till videon.

Det finns även en YouTube-video där pianisten **Petra Somlai** spelar Beethovens Pathetiquesonat på en kopia av en Walter från 1795. Klicka här för att komma till videon.

Slutligen rekommenderar jag varmt en YouTube-video där **Tom Beghin** från Orpheus Institute i Gent spelar Beethovens Månskenssonat Op 27, no 2, på olika pianon. Dels på en Walter kopia från omkring 1800, dels på en modern Steinway. Beethovens originalanvisningar för hur denna sonat ska spelas är "*Si deve suonare tutto questo pezzo delicatissimamente e senza sordino*" - översatt ungefär: "Man bör spela hela detta stycke synnerligen känsligt och utan dämpare". Beghin demonstrerar först hur sonaten låter på en Walter utan dämpare - vilket verkligen låter drömskt delikat och utan att tonerna flyter samman på ett störande sätt. Sedan visar han hur samma passage låter på en modern Steinway. Utan dämpare - alltså med fortepedalen hela tiden

nedtryckt - låter det rätt förfärligt. Tonerna flyter samman! Det är helt nödvändigt att lyfta fortepedalen intermittent för att inte fördärva sonaten. Konstruktionen hos tidiga fortepianon med träramar och andra egenheter gjorde att efterklangstiden för en slagen ton/sträng var ganska kort även **utan** dämpare. Enligt Tom Beghin berättar CPE Bach år 1762 att han gärna fantiserade och improviserade vid sitt klaverinstrument utan dämpare. "Celestial stop" som metoden kallades på hans tid - en passande term.

Erard

När det gäller hur Beethovens Erard låter blir det en aning komplicerat. Några pianister har fått möjlighet att spela på det original som finns på Landesmuseum i Linz men jag har inte funnit några tillgängliga återgivningar på cd eller andra medier av resultatet. Däremot finns det inspelningar gjorda på kopior av Beethovens instrument i Linz.

Alfred Brendel är en av de få som har provat att spela på Beethovens Erard på Landesmuseum i Linz. Han beskriver sin reaktion i kapitlet "Beethovens Piano Works" i sin bok *Music, Sense and Nonsense : Collected Essays and Lectures* (tillgänglig i flera utgåvor: Farrar Straus Giroux, New York 1990 och The Robson Press, Kindle Edition 2015). Hans omdöme är: "*One thing becomes evident at once: its sound, dynamics and action have surprisingly little in common with the pianos of today...The difference in sound between bass, middle and top register is considerable (polyphonic playing!). The treble notes are short-lived and thin, and resist dynamic changes*".

Ljudet från tonerna i det höga registret är alltså så svaga att det inte är förvånande att orkestern måste spela "piano" under tidiga framföranden av Beethovens pianokonsert när pianot har ett soloparti - annars skulle pianostämman helt dränkas. Vissa passager, som t.ex. de "glissandon" som förekommer i Beethovens *Waldsteinsonat*, var betydligt lättare att utföra på tidiga fortepianon än i dagens Steinwayflyglar. I det fallet var det bättre att fördela passagen mellan de två händerna.

Brendel avslutar med en reflektion över vilken muskelstyrka som krävs av 1800-talets respektive dagens konsertpianister: "*If I had to compare the demands the Erard and the modern Steinway make on the physical power of the player, I would like to think in terms made on a watchmaker (=*

“urmakare”) *respectively a removal man (= flyttkarl)*”.

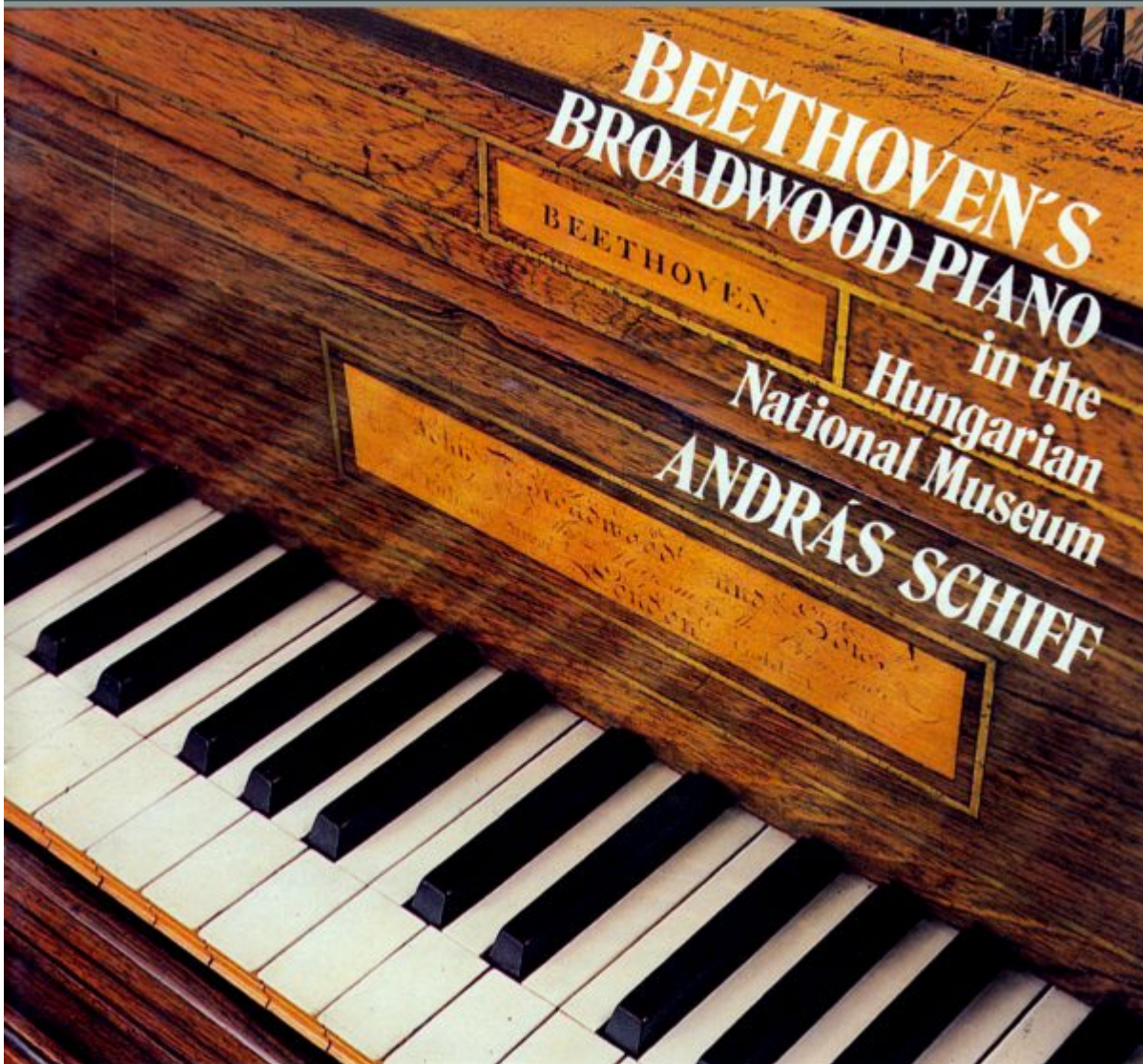
Även Tom Beghin vid Orpheus Institute är en av dem som fått prova på instrumentet i Linz. I brev till mig beskriver han händelsen: *“I did indeed have the opportunity to play on Beethoven’s Erard, but the instrument is unrestored – still remarkably playable, but the sound is not reliable. Do bear in mind as well that the instrument was heavily revised around or before 1805. Our replica represents the original state of the Erard when Beethoven first received it.”*

Den sista meningen är intressant. Det har framgått att Beghin är i färd med att spela in Beethovens *Waldstein*sonat på Orpheus institutets Erardkopia och att en video bör vara klar att visa i maj 2020. Vidare har han och institutet kunnat jämföra ljudet på kopian med originalet i Linz – sida vid sida – allt dokumenterat i samma video. Institutet har i juni 2017 spelat in en ca 5 minuter lång video där man kan följa tillverkningen av Erardkopian. Där får man en inblick i hur mekanikens alla komponenter ser ut i detalj och vilket precisionsarbete som tillverkningen av ett fortepiano var och är. Efter ca 5 minuter in på denna video provar pianisten Tom Beghin att spela på instrumentet.

Broadwood

Beethovens Broadwoodpiano på Nationalmuseet i Budapest undergick 1992 en större restaurering och i samband med detta producerades en film, nu tillgänglig på YouTube, där en anonym pianist spelar ett antal av Beethovens kompositioner. Pianisten spelar Beethovens Fantasi Op. 77 – enligt pianisten ett verk som ger en antydning om hur Beethoven improviserade. Tyvärr är ljudet inte av hög kvalitet. Samma gäller för framförandet av mästarens Bagatell no 4, Op. 126.

Emellertid finns även en cd från 1994 utgiven av Hungaroton där **Andras Schiff** spelar på Beethovens instrument. Några av satserna på cd:n finns dessutom tillgängliga på YouTube

Det finns ljudmässigt bättre inspelningar på Broadwoodpianon men oftast då på modeller tillverkade efter 1817. Jag har sökt efter inspelningar på Internet och kan ha missat några som gjorts på pianon tillverkade omkring 1816-1819.

Slutlig uppmaning: Håll utkik efter den video som är under produktion vid Orpheus Institute i Gent där Tom Beghin spelar Beethovens *Walsteinsonat* på en välgjord kopia av det originalinstrument som finns på Landesmuseum i Linz. Videon beräknas vara klar under maj 2020.

Sture Forsén

Pufendorfinstitutet vid Lunds Universitet